

FIGYELŐ

BORI IMRE

Változatok József Attila versekre

A feladat izgató: néhány versből kiindulva közelebb jutni a versekhez és azon túl a költőhöz. Szintézis helyett analízis. A vers és a költő természete érdekel. Pontosabban az, hogyan válik a vers a költő egyéniségének tükrévé. A legtermészetesebb utat kíséreljük megtenni: a versekben nyomozni a költőt, érzelmképzet nyomonni, a költő szájartását figyelni. E néhány vers persze csak egy csepp abból az érzelem-óceánból, amit a költő életműve jelent.

I.

Az első vers legyen a még kiforratlan költőé. A Nem én káitok című kötetében találjuk.

Csudálkozunk az életen

*Ha mosolyog, hát az akkor egy csillag,
De ha szomjazom, akkor friss patak.
Az én kedvesem az egeknek nyílnak,
De megcsókolni csak nekem szabad.*

*Hija szurokkal elkevert arany,
Harmatos erdők az ő szemei,
Küszöbe elé terítném magam
Lábtörlőképen, de nem engedi.*

*Szavunk zugában megbúvik a csók,
Testvéreihöz lopva jön ide...
Mező álmodhat össze annyi jót —
Az én kedvesem a füvek szíve.*

*Este a csókok megszöknek velünk
S végigfutván a világi teren,
A hajnali égre leheveredünk
És csak csudálkozunk az életen.*

Szerelmes vers, amelyet minden költő ír húszéves korában. Az érzelem, amiről a költő énekel, aligha új, még ha minden költő a felfedezés izgalmával írja is őket. Sőt, majdnem banális szerelmes vers: kamaszos. A probléma azonban benne: a költő egyensúly-érzéke. Valóban kamaszos, de egy kamasz erőmutatványa a banális és az igazi érzelem között kifeszített verskötélen. És mégis annyi benne a harmónia! Sőt, az a harmónia, amit a költő később csak disszonanciával tud majd megteremteni, itt még teljes természetességében csorog. A költő eredeti természetének forrásainál járunk tehát. Szívében a harmóniának és a költői képeknek derüje muzsikál. Amit később az országos gondok a problémák izzapjával fednek be, itt még nyílt vallomás, zavar és gátlásmentes harmónia.

Első sorában rögtön a szerelem egébe röppen a költő:

Ha mosolyog, hát az akkor egy csillag...

és utána az ég és a föld között cikázik állandóan újabb és újabb képeket hozva elének szerelme nagyságának és mélységének bizonyítására. A kamaszköltő az égre írja érzelme hevét, amit a földön élt meg. Már benne van a természetesség, ami később megdöbbenette kortársait: az élet legprózaibb fogalmait, képeit emeli fel kozmikus magasságokba.

Az első versszak kétszeres megasbaröppenés és a földreszállás:

Ha mosolyog, hát az akkor egy csillag,

de már a földön vagyunk:

De ha szomjazom, akkor friss patak.

Aztán a magashangú sor, mint a versszak magas c-je, ismét felfelé száll:

Az én kedvesem az egeknek nyilhat,

és a föld, amely ezt a kamaszos érzelmet hordozza, a kamaszszerető hetykességével nyilatkozik:

De megcsókolni csak nekem szabad.

A költőt most ez a kamasz-láz viszi tovább a versben. A következő versszak képei ezt a kamaszt hirdetik. A hasonlatok, amelyek az első versszakban túlzással indultak, most folytatódhatnak:

Haja szurokkal elkevert arany,

Harmatos erdők az ő szemei,

A harmadik verssor a legprózaibb kép, a banalitás netovábbja, slágerszövegből pattan a versbe a kamasz túlzása nyomán

Küszöbe elé terítném magam

Lábtörlőképpen...

Mikor már úgy érezzük, hogy a költő a trivialisba fulladt, a hirtelen és váratlan ellentét a banalitást ismét a kamaszmenyország derüébe röppenti:

... *de nem engedi.*

Ilyen hasonlatoktan, váratlan képekben és ellentétekben rejlik a költőnek az a különböző íze, alkotási módja, amit hetykeségnek neveztek. A váratlan ellentét, a váratlan kép az, amivel a költő hatást ér el. Egész költői életművében ott található ez a váratlanság, amely mihelyt elolvastuk vagy meghallottuk, a legtermészetesebbnek tűnik.

Ha az első versszakban az érzelem képeinek függőleges síkból vett sorát látjuk, a harmadik versszak szélességben teszi ugyanazt. Ellentét itt is van: a »szavunk zúga« és a »mező«. A kép azonban állan'óan szélesebbre tárul, hogy hirtelen a füvek atomjaivá zsugorodjék:

*Szavunk zugában megbuvik a csók,
Testvéreihöz lopva jön ide...
Mező álmodhat össze annyi jót —
Az én kedvesem a füvek szive.*

A három versszak a tények voltak, képek sorakoztak egymás mellé, cselekvést, mozgást alig találhatunk bennük. A befejező négy sor négy igével hozza ezt is (szólni, futni, lehervadni, csudálkozni). Az egek szárnyán ismét a magasságban vagyunk, ahová a vers első sora vitt fel bennünket. A két első sor a hulló csillagot idézi:

*Este a csókok megszöknek velünk
S végigfutván a világi teren,*

Itt konkrétizálódik a vers tiszta valósággá. A szerelmesek éjszakai bolyongásának emléke hívta elő ezt a metafórát.

A befejező két sor ismét azt a naív kamaszt idézi, akivel már találkoztunk, aki a maga külön világában él, a szerelem elzárt-ságában:

*A hajnali égre leheveredünk
És csak csudálkozunk az életen.*

A záró sor tovább viszi az olvasót a kérdéssel: miért? A vers he'ye és a kötetnek a címe, amelyben megjelent, adja meg a feleletet: Nem én kiáltok, a föld dübörög. A költő a maga boldogságá an néz a boldogtalan világra.

József Attilával kapcsolatban már nem egyszer leírták Bartók Béla nevét. E vers muzikája azonban Mozart derűjét és könnyedségét idézi fel. Mert a költő mozarti muzsikájú verseket is írt, nagyon sok versében éppen ez cseng fel: a fájdalom derűs zenéje.

II.

Most pedig az ellentétekkel dolgozó költőt élete valódi ellentéteinek sodrában figyeljük. A vers akkor keletkezett, amikor élete

talán egyik legnagyobb megpróbáltatását élte át: kizárták a Pártból. A költő, akinek éppen ez a nagyobb emberi közönség pótolta az elveszett szeretetet, most ismét magánossá vált. A bánat és lelki egyedüliség zeng a versből.

Bánat

*Hát kijöttem ide, az erdőbe.
Lágy libegés, — a levelek zizegnek,
mint a röpcédulák. A föld csöndje*

*fekszik, nehéz. Ágak, karok nyúlnak:
Minden hatalmat! ... Lombos hajamba
száraz ág hull. A száraz ágak hullnak.*

*Csak egy pillanatra martak ki, csak.
Zúgj, erdő elvtárs! Szinte csikorgok.
Egy pillanatra se martak ki, csak*

*az az elvaduló csahos rám támadt
s kijöttem, hogy erőm összeszedje,
mint a néni a gallyat, a bánat.*

*Könnycsepp, — egy hangya ivott belőle,
eltűnődve nézi benne arcát
és mostan nem tud dolgozni tőle.*

A forradalmi költő kép-világa van a versben. Világos, szinte úgy tűnik, fő-ösleges az elemzése. Most azonban hogyan érdekel bennünket, hisz a józsefattilai vers természetéről akarunk tájékozódni. A vers lázas panasz, de ami papírra került, csak egy része annak az érzelemnek, amit a költő akkor hordozott. Első sorában amely lezárt egész, annak a gondolatnak a fé'odatát írta fel, amely a verset tulajdonképpen nemzette: Kizárták a Pártból.

Hát kijöttem ide, az erdőbe.

Nemcsak a puszta tény közlése ez. Nem megállítás. Inkább a sóhaj szárnya lebben a kezdő hát-ban. Mint az üldözött, aki futott és most megáll, megnézni hol is van. Tájékozódni akar. Az első sor zártsága ezt a megállást is érzékelteti. Azután szétnéz maga körül:

Lágy libegés, — a levelek zizegnek,

de itt is a maga világában él. A hasonlatok, amelyek az erdő jelenségei nyomán születnek, ismét csak a költő konkrét helyzetének a rögzítését szolgálják. Nem lehet megszabadulni az élettől. érdekesen fokozódik már itt a költőnek ez az önmagá'avasása a tájban. Az első fele a sornak még a természeté: *Lágy libegés...* de már tovább: *... a levelek zizegnek...* és már kész is a hasonlat, amely logikusan ötlük fel a költőben és meg is találja természetes helyét a versben: *... mint a röpcédulák.* Harcos költő áll az erdőben.

Azután ismét egy megállapítás: *A föld csöndje fekszik, nehéz.* A megindult érzelem-áramlás viszi most már a költőt önmaga felé. Országos csönd ez és nyomasztó. Holt vidék, a költő sorsán nem szánakozik senki. Újabb szemlélődésre újabb kép születik: *Ágak, karok nyúlnak...* S máris tovább dolgozik a költő agya. Az ágak már a karokat idézik, és ahogy előbb a zizegés, a röpcédulák, a forradalmi munka hangulatát idézték fel, itt is, de most már jelszóként, mintegy a röpcédulákra írott szövegként a felkiáltás: *Minden hatalmat!...*

A költő eljut ismét önmagához, akitől menekült.

...*Lombos hajamba*

száraz ág hull. A száraz ágak hullnak.

A lombos haj és a száraz ág ellentétével, sőt, erdő jelzőjének (lombos) használatával, a költő ismét csak a megbénított életére utal. Az ő haja a lobogós, ő az élet, a tevékenység, de a terméketlen tehetetlenség száraz ágként hull rá. És megtoldja még egy kegyetlen kijelentéssel:

A száraz ágak hullnak.

Igy találkozik a konkrét erdőben a konkrét problémával a költő: S a fokozódó indulat hevében már felfedi is, hogy van, végleg önmaga elemzésére tér át. A gondolat lihegő mondattá válik:

Csak egy pillanatra martak ki, csak.

A most következő felkiáltás pedig a vers előbbi szakaszában idézett némaságra felel: *zúgj, erdő elvtárs!*

S utána a tehetetlenség érzését kifejező tómondat:

...*Szinte csikorgok*

A belső monológ, amit a költő csak a versben való helyzetének rögzítésére szakít meg, tovább beszélgeti a maga állapotáról:

Egy pillanatra se martak ki, csak

(megcáfolva előbbi kijelentését, hisz a költő tudja, hogy közéjük tartozik, a »zúgj, erdő elvtárs« felszólítás is ezt bizonyítja, még akkor is, ha kizárták),

az az elvaduló csahos rám támadt

s kijöttem, hogy erőm összeszedje,

és most ismét egy hasonlat az erdőből,

mint a néni a gallyat, a bánat.

A hasonlat ismét visszahozta a valóságba, megszakítva a felöltő panaszok sorát. A »bánat« felcsukló sírásá válik, szomorúság, az elhagyatottság, a fájdalom sírásává:

Könnycsepp,

s annyi idő, míg ez a könnycsepp földre hull: .

és azután ismét a valóságos erdő:

egy hangya ivott belőle,

A befejező két sor ismét csak azt a gyöngéséget lehel, ami a költő sajátja (érdekes, hogy hasonló hangulat kifejezésére, Bábok között

elaludt a hangya, ugyanezt a hasonlatot használja). A végtelen gyöngédség, ami szöges ellentéte a költőt csapkodó sors keménységének, látja így a világot:

*eltűnődve nézi benne arcát
és mostan nem tud dolgozni tőle.*

Keserű könnyek, fájdalom, kétségbeesés savával kevert könnyek voltak azok. A bánat nagyságát, sorsa keserűségét méri a törékeny hangyán, immár a rezignáció csendes tűnődésével.

A rímtelen sorok, a vers melódiáját meg-megszakító tömondatok mind-mind eszközei a költőnek, hogy kifejezze érzelmeit. Ami ebben a versben érdekes, ami jellemzően József Attila versévé teszi a költeményt, az a költés módja, az, hogy a valóság költészetté válásának útja nyomon követhető a versben. A költő a legközvetlenebb kapcsolatban van a valósággal és éppen ezzel a közvetlenséggel éri el a legerősebb költői hatásokat. A valóság közvetlenül csap ki az érzelemből, mindvégig megmaradva anyag-szerűnek. A költő verseinek ez egyik legjellemzőbb sajátossága.

III.

A Meccáliák sokkal lehiggadtabb, filozófikusabb, elmélyültebb válogatatai az Eszmélet tömör versmegfogalmazásai. József Attila számára a filozófia valóban a világ megismerését, a világ jelenségeinek pontos felmérését teszi lehetővé. Megállapították már filozófiáiról, hogy az dialektikus és történeti materializmus. Ez a filozófiai alap azonban nemcsak egyszerűen világnézete a költőnek, hanem tiszta költészetté is tud válni gondolatvilágában. A filozófiának ez a lírába csapása, a költő legszemélyesebb élménnyé válása, mintegy a való világ részeként való kezelése, egyike azoknak a sajátosságoknak, amelyek költészetét annyira józsefattilaivá teszi. Ez a kristályos tisztaság, ami végső fokon filozófikus voltának is köszönheti létezését, az abszolút líra, ami kicseng minden sorából egy logikailag, ismeretelméletileg átgondolt és érzelmileg átélt világ anvaagszerűsége, de úgy, hogy maga az átgondolás is költészetté tudott válni.

Legyen példánk erre az Eszmélet IV. darabja:

*Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darábokra.*

A vers szemelláthatólag két részből áll. Első öt sora hasonlat, a rákövetkező három pedig ennek ellentétéképp a költő valóságos világának, a múlt, jövő, jelen hármasságának meghatározása végtelenül tömör mondatokban.

Az első négy sor a hasonlat. Egész egyszerűen indul:

Akár egy halom hasított fa...

de már a következőben a látszólagos ellentét mélyebbre mutat
hever egymáson a világ,

Millió jellenségre, tényre, valóságra bontja fel az egy világot, A hasonlat itt kapja meg az első filozófiai jegyét. A következőben a költő már ezen a filozófiai éren halad tovább:

szorítja, nyomja, összefogja

egyik dolog a másikat

Ezek azonban a hasonlaton túl tények is, s a költő levonja belőlük a következtetést

s így mindenik determinált.

Az egészet kiemeli a determinált szónak kicsengése a versből, s most már semmi kétség, hogy filozófiai probléma van előttünk. A világ jelenségei összefüggésének meghatározása ez a költészet eszközeivel.

Ezt boncolja tovább, determinálja a következő három sorban. Érdekes a fokozata ennek a három érvnek a vers végén.

Csak ami nincs, annak van bokra,

tehát az él az emberek tudatában

csak ami lesz, az a virág,

tehát a szépség, a megtermékenyülés, továbbhaladás lehetősége, de
ami van, széthull darabokra.

A valóságnak eme részrendszere, részlegessége, a harmóniának a hiánya, amely ismét filozófiai probléma is, egyik lényeges része a marxista világszemléletnek.

A költőnek pedig az egész kell, a teljes valóság, és éppen ennek a hiányáról szól a vers, sőt, az egész versciklus is. Aki a mindenséggel méri magát, nem elégedik meg a részek birtokával. A múlt bokra és a jövő virága között ez a »darab« élet, amit ilyenné a társadalmi élet természetellenessége tett, panaszkodik a filozófia nyelvén is ebben a versben. Van-e nagyobb abszurdum, mint hogy ez a determinált világ, amely »szorítja, nyomja, összefogja« a dolgokat, azzal, hogy a lét egy meghatározott pillanatában létezik, darabokra hull?

S jellemző a költőre, hogy itt is csak megállapít. Csak rögzíti a képeket, közli a tényeket. A valósággal akar hatni, ha kell a filozófia valóságával is, ami a költő szemében ugyanolyan értékű, mint a lukas nadrág, az éhes gyomor, vagy a szerelmes vágyakozás.

Es éppen itt látszik meg, hogy a józsefattilai költészet mennyire zárt rendszer, logikai mű, még ha az érzelem logikája dolgozik is benne. Lényege a költészetté vált valóság.